

Te verschijnen in: P. Abels, A. Crans, M. Frijns (red.). *Wild en bijster land* (Over Planken Wambuis). AFdH Uitgevers (2013)

Cultuurgeschiedenis, halfnatuur en de waarde van verhalen **Voor de verandering niks doen?**

Martin Drenthen

De zorg voor de cultuurmonumenten op hun terreinen is altijd een taak van Natuurmonumenten geweest. De laatste tijd lijkt de organisatie zich naast het beschermen van soorten nadrukkelijker bezig te houden met de cultuurhistorische betekenis van haar gebieden. Vormt cultuurgeschiedenis een extra reden tot natuurbehoud?

Planken Wambuis is een prachtig gebied aan de zoom (rand) van de Veluwe. Het biedt niet alleen een leefgebied voor talloze organismen, maar ook rust en ruimte aan wie dat zoekt. Meer dan de meeste andere natuurterreinen roept het een gevoel van rust en verlatenheid op, iets wat zeldzaam is geworden in het drukke Nederland.

Planken Wambuis is een halfnatuurlijk cultuurlandschap, en kan daarmee model staan voor grote delen van de Nederlandse natuur. Nederland is sinds duizenden jaren door mensen bewoond en veranderd. Een gevelegeld gezegde wil dat God de wereld schiep maar dat Nederland door de Nederlanders werd gemaakt. Dat is uiteraard een grove overdrijving: er bestond al van alles toen de eerste mensen hier binnentrokken. Het oorspronkelijke Nederlandse landschap bestond waarschijnlijk uit een mengeling van moerassen, slikken en schorren, en uitgestrekte bossen. Het was die al aanwezige natuur - de bodem, de planten en dieren, en de specifieke ecologische processen - die voor de eerste mensen in Nederland de reden vormde om zich hier te vestigen. En hoewel er sindsdien veel is veranderd, geldt ook nu nog dat veel menselijke activiteiten in Nederland slechts bestaan dankzij allerlei natuurlijke processen die de mens niet heeft gemaakt.

Niettemin hebben de vroege bewoners voortdurend geprobeerd hebben om dat landschap naar hun hand te zetten. Soms lukte dat en vormde zich een cultuurlandschap; op sommige plekken lukte het de mens helemaal niet om de dingen naar zijn hand te zetten. Daar spreken we over 'nagenoeg natuurlijke landschappen'. Maar meestal lukte het slechts ten dele, waardoor er een landschap ontstond waarin cultuur en natuur elkaar voortdurend tegenspel bieden - we noemen dergelijke landschappen vaak 'halfnatuur'. Van die gebieden bestaan er niet meer zoveel: door onze toegenomen technische controle bestaan er steeds minder gebieden waarin de natuur de cultuur nog tegenspel kan bieden.

Juist die halfnatuur is wat volgens velen het Nederlandse landschap zo bijzonder maakt. Gevarieerde, parkachtige landschappen zoals we die in Planken Wambuis zien, zijn het resultaat van een eeuwenlange wisselwerking tussen menselijke ingrepen en de manier

waarop de natuur daarop reageerde.¹ Het landschap vormt de neerslag van een eeuwenlange dialoog tussen mens en natuur.

Terwijl nagenoeg natuurlijke gebieden ook zonder menselijk beheer kunnen blijven bestaan, geldt voor halfnatuurlijke landschappen dat ze niet alleen zijn ontstaan als gevolg van menselijke ingrijpen - ontwateren, ontginnen, maaien, begrazen, bejagen of andere vormen van exploitatie - maar dat ze voor hun voortbestaan ook afhankelijk zijn van voortzetting van enige vorm van beheer door mensen.

De waarde van halfnatuurlijke landschappen

Waarom vinden we eigenlijk dat het belangrijk is om dergelijke cultuurhistorisch interessante, halfnatuurlijke terreinen te beschermen en bewaren?

Natuur is allereerst van belang omdat ze nuttig voor ons is. Natuur zorgt voor de regulering van het klimaat en speelt ook op allerlei andere manieren een belangrijke functie in de ondersteuning van allerlei menselijke activiteiten. Planten, dieren en micro-organismen zorgen voor schoon water en schone lucht. Zonder intacte ecosystemen zou onze voedselproductie onmogelijk zijn. De diensten van de natuur betreffen niet alleen harde zaken zoals schoon water en de vruchtbaarheid van onze landbouwgrond, maar raken ook ons psychische welbevinden. Zonder natuur worden we sneller ziek en depressief. Deze diensten van ecosystemen dragen bij aan de waarde van de natuur voor de mens. Volgens sommige economen zou bescherming van natuur een stuk vanzelfsprekender zijn, wanneer we de werkelijke waarde van al die ecosystemediensten in een geldbedrag zouden uitdrukken. De waarde van natuurbescherming ligt minstens ten dele in deze ecosystemediensten.

Toch vinden veel natuurbeschermers dat het belang van natuurbescherming vooral in andere zaken schuilt. Twee waarden komen daarbij voortdurend terug: biodiversiteit en natuurbeleving. Het begrip *biodiversiteit* verwijst naar de waarde van de natuur in zichzelf, *natuurbeleving* legt de nadruk op de subjectieve waarde van natuur voor de mens.

Voor veel natuurbeschermers begint natuurbescherming met het ethische besef dat de waarde van natuur niet alleen schuilt in het nut dat ze heeft voor ons, maar ook iets met de natuur zelf te maken heeft. We waarderen de natuur ook vanwege haar niet-instrumentele, zogenaamd 'intrinsieke' waarde. Vanuit dat perspectief schuilt de waarde van een gebied vooral in de diversiteit aan soorten die er leven. Die nadruk op de waarde van biodiversiteit zien we ook in de natuurvisie die Natuurmonumenten heeft opgesteld voor het beheer van Planken Wambuis. Het beheer is gericht op het verbeteren en versterken van een geschikte habitat voor de soorten die er leven, en eventueel voor zeldzame soorten die er zouden kunnen leven. Op de publiekswaarde van Natuurmonumenten wordt het doel van het beheer aldus geformuleerd:

¹ Overigens beweren sommige ecologen tegenwoordig dat de oorspronkelijke natuur veel leek op ons huidige halfnatuurlijke parklandschap, en de komst van de mens dus geen verrijking was voor de natuur. Wie gelijk heeft, de tijd zal het leren. Feit is dat het debat om veel méér gaat dan om de vraag hoe natuur er ooit uitzag: het gaat om *ons*, en om de vraag of wij alleen een negatieve of ook een positieve rol kunnen spelen in de natuur. Om die reden loopt de discussie soms hoog op.

*'Tot voor kort lag Planken Wambuis sterk geïsoleerd tussen boerenbedrijven, snelwegen en andere hindernissen. Natuurmonumenten bracht daar verandering in. De omvangrijke landbouwenclaves Reijerscamp en Oud Reemst zijn aan Planken Wambuis toegevoegd en natuurvriendelijk ingericht. Tussenliggende barrières worden overbrugd met wildpassages over de A12 en A50. Zo ontstaat een groen netwerk van aaneengesloten natuurgebieden, zodat herten straks ook kunnen grazen in de uiterwaarden van de Rijn. [...] Zandhagedis en gladde slang gedijen goed in het open gebied van Planken Wambuis. Daarom pleegt Natuurmonumenten regelmatig onderhoud aan het gebied. Zoals boompjes verwijderen op heide en stuifzand, en heide plaggen om vergrassing tegen te gaan. Zo blijft dit natuurgebied in topconditie.'*²

Maar minstens zo belangrijk is het gegeven dat het beschermen van natuur ook goed is voor het welzijn van de mens. Veel mensen beleven plezier aan de natuur, en volgens wetenschappers zijn veel maatschappelijke problemen te herleiden tot het feit dat zoveel mensen nooit meer buiten de stad komen om de rust en schoonheid van natuur te ervaren. Met name in een druk en vol land als Nederland is het belangrijk je de natuur nog kunt beleven.

Het begrip natuurbeleving verwijst expliciet naar ons: wanneer we natuur beschermen omdat we daar waardevolle ervaringen in opdoen, dan lijkt het te gaan om onze *ervaring van* de natuur, niet per se om de natuur zelf. Om die reden menen sommigen dat ook dit een ecosysteemdienst is: de natuur biedt ons de gelegenheid om betekenisvolle ervaringen op te doen, en die ervaringen hebben een niet te onderschatten waarde, ook economisch gezien. Toch is dat een misleidende manier van kijken. Economisch gezien is elke service in principe vervangbaar. Wanneer we het over zoiets plats als amusement hebben, dan kunnen we ons daar iets ook bij voorstellen: de ene vorm van vertier is vervangbaar door een andere. Maar veel betekenisvolle ervaringen van natuur laten zich juist niet zonder meer vervangen door iets anders. Het gaat in veel van onze ervaringen van natuur niet primair om 'plezier' of 'lol' in de natuur. Als het alleen om 'mooi' of 'lelijk' gaat, dan valt over smaak niet te twisten, maar sommige natuurervaringen geven ons andere, sterkere, en misschien objectievere redenen waarom we een gebied als Planken Wambuis willen bewaren.

Het begrip natuurbeleving vormt als het ware de 'subjectieve' tegenhanger van de 'objectieve' biodiversiteit. En dat terwijl betekenisvolle ervaringen die we hebben van natuur noch louter subjectief, noch louter objectief zijn. Onze waardering van natuur heeft te maken met de relatie tussen ons en de wereld, met de manier waarop wij ons verbinden met de natuur: het zijn ontegenzeggelijk *onze* ervaringen, maar ze hebben wel degelijk betrekking op onze waardering voor de natuur *zelf*. Natuur biedt ons de ruimte om 'even weg te zijn uit de stad', 'er even helemaal tussenuit' te zijn, ze biedt ervaringen van diepe schoonheid, van rust, van verbondenheid met het levensweb, zaken kortom, die een diepere betekenis hebben. Zelfs intensief beheerde natuurterreinen worden vaak gewaardeerd omdat we daar het anders-dan-menselijke kunnen ervaren. Ik denk dat het daarom goed zou zijn om onze ethische relatie met natuur niet alleen uit te drukken in termen van

² Publiekswaarsite van Natuurmonumenten over Planken Wambuis:
<http://www.natuurmonumenten.nl/planken-wambuis> (opgehaald op 8 juli 2013)

natuurbeleving en biodiversiteit, maar dat we goed kijken naar andere manieren waarop een natuurterrein allerlei betekenissen voor ons heeft. Misschien dat we dan ook beter begrijpen waarom we uitgerekend halfnatuurlijke landschappen zo waarderen.

Cultuurhistorie als betekenisvol verhaal

Natuurmonumenten heeft de laatste jaren gelukkig meer aandacht voor de cultuurhistorische betekenis van haar terreinen. Een mooi voorbeeld is het rapport 'Het Reemsterveld of Planken Wambuis', waarin de cultuurhistorie van Planken Wambuis op een mooie, zorgvuldige manier uit de doeken wordt gedaan. Het rapport toont hoe het huidige gebied is ontstaan in een wisselwerking van menselijke ingrepen en de natuurlijke omgeving, en hoe veel patronen die vandaag nog zichtbaar zijn in het landschap getuigen van een rijke geschiedenis. De publiekswaarsite van Natuurmonumenten benadrukt dat kennis van die geschiedenis ons begrip van het gebied kan vergroten, waardoor we er misschien ook nog meer van kunnen genieten.

'Eindeloos fietsen door glooiende heidevelden. Avontuurlijk wandelen langs stuifzand en door bossen. Grazers zoals paarden en Spaanse runderen tegenkomen. Dat kan in Planken Wambuis [...]. Op Planken Wambuis kun je in ieder seizoen actief van de natuur genieten. [...] Als je weet waar je op moet letten, kun je overal op Planken Wambuis stukjes geschiedenis terugzien. Lees het rapport 'Het Reemsterveld of Planken Wambuis' om meer te weten te komen over cultuurhistorische landschapselementen op Planken Wambuis.'³

Het is ongetwijfeld waar dat de beleving van een gebied als Planken Wambuis extra interessant wordt als je de geschiedenis kent. En toch denk ik dat het misleidend is om hier in termen van beleving over te spreken. Wie de prachtig ironische documentaire *Pretpark Nederland* heeft gezien (Michiel van Erp, 2006) weet hoe Nederlanders meer en meer in de ban zijn geraakt van de beleveniseconomie, waarin bijzondere belevenissen zelf als handelswaar worden geproduceerd, verhandeld en geconsumeerd, waardoor de meest prachtige zaken op de een of andere manier aan betekenis inboeten. Ik denk wel eens dat je een vergelijkbare film zou kunnen maken over de Nederlanders en hun omgang met natuur. Natuur in Nederland wordt vaak gepresenteerd als pretpark, als belevingsparadijs, waar bepaalde natuurervaringen op afroep beschikbaar zijn. Ik denk dat aandacht voor de waarde van cultuurhistorie uiteindelijk om een andere benadering vraagt.

Een cultuurhistorie van een landschap is een vorm van geschiedschrijving en behelst nooit enkel een neutrale reconstructie van gebeurtenissen uit het verleden maar impliceert altijd ook een interpretatie van dat verleden. Wij bepalen immers nu welke feiten uit het verleden wel en niet relevant zijn voor het verhaal dat moet worden verteld. Een geschiedenis gaat dus in zekere zin altijd op twee manieren over ons: we spreken over een verleden dat ons heeft gevormd en we zijn aanwezig in degenen die in het heden het verhaal vertellen.

³ Publiekswaarsite van Natuurmonumenten over Planken Wambuis:
<http://www.natuurmonumenten.nl/planken-wambuis> (opgehaald op 8 juli 2013)

In *Leesbaar Landschap* (1998) laat schrijver en dichter Willem van Toorn zien dat oude cultuurlandschappen tekens bevatten die het ons mogelijk maken het land te lezen als een betekenisvolle tekst. Het lezen van het landschap bestaat er dan uit dat je de structuur van een bepaalde plaats leert begrijpen, waardoor je ineens gaat zien dat allerlei voorheen losse elementen in een landschap bij elkaar horen en samen een verhaal vertellen over deze plek. *'Deze landschappen herinneren ons langs ingewikkelde en soms onbewuste wegen eraan dat er een verleden bestaat, dat er in dat verleden mensen leefden die net als wij met de wereld moesten omgaan, die zich moesten beschermen tegen de natuur en tegelijkertijd haar bronnen gebruikten.'* (Van Toorn, 1998, p.66). Op deze manier laat zich een verhaal vertellen over het gebied. De oude boerderijen te midden van oude bossen en heidevelden in Planken Wambuis vertellen ons iets over het verleden van deze 'landbouwenclave', waarom dingen hier zo zijn gegroeid, en misschien ook waarom het toenmalige landgebruik niet langer kon worden volgehouden. De geschiedenis van Planken Wambuis is er een van armoede, van onrendabele landbouwpraktijken, van feodale verhoudingen, uitbuiting, et cetera. Het zal duidelijk zijn dat de waarde van dit cultuurhistorisch landschap er niet in ligt dat vroeger alles beter was, en dat alles uit de geschiedenis eenvoudigweg de moeite van het bewaren waard was. Maar wat wel het bewaren waard is, is de geschiedenis, het verhaal van de plek zelf. Van Toorn is bang dat onze relatie tot het landschap aan diepte inboet zodra we die geschiedenis over het hoofd zien. Dan wordt de geschiedenis slechts een 'grabbelton' waaruit we 'leuke dingen' kunnen kiezen. *'Een landschap dat te weinig tekens bevat, of waar teveel herkenbare tekens uit verdwenen zijn, heeft ons niets te zeggen'* (p.66). Hij ziet het daarom als *'een gevaarlijke ontwikkeling dat men in een belangrijk deel van natuurbouw een soort landschappen nastreeft waarin de mens hoogstens nog als recreant, of als consument van het landschap aanwezig is - niet meer als bewoner, als iemand voor wie de tekens en verhalen van het landschap voedsel voor de geest zijn'* (p.77).

Soms zien we een landschap en voelen we dat het een diepere betekenis heeft. Maar dat wil nog niet zeggen dat we al precies weten wat die plek ons dan te zeggen heeft. Daarvoor moeten we toestaan dat een plek onze eigen identiteit in het geding brengt. Een plek als Planken Wambuis kan ons iets over onszelf doen ontdekken, omdat dit landschap als het ware in gesprek raakt met de plekken waar we doorgaans vertoeven. Een confrontatie met de rust op een mistige winterdag in Planken Wambuis, stelt het alledaagse leven in het moderne Nederland - van filedruk, prestatienormen, en gekte rondom de nieuwste iPad - in een ander daglicht. Schrijvers en kunstenaars laten ons soms de diepte van een plek zien. De schoonheid en serene rust van een boerenlandschap kan ons confronteren met onze eigen rusteloosheid en het ideaal van een dynamisch stadsleven in een nieuw licht stellen. Een eeuwenoud cultuurlandschap confronteert ons ook met onze rol als erfgenaam van zo'n landschap. Zulke plekken zijn tegelijk context en spiegel, ze zijn voedsel voor de geest, en roepen een beeld op dat dieper gaat dan *mooi* of *lelijk*.

Leesbaar landschap

*Tussen wolken en aarde de tekens:
dit waren wij, zijn wij. Kijk maar,
wij graven land uit water,
stapelen stenen tot torens,*

onze blik laat geen ruimte met rust.

*Aan de rafelige rand van ons blikveld
raakt het oog nog vluchtig verleden:
het scheve hek, de vergeten
wan in de graanschuur, het muntgeld
met het scheepswrak mee opgegraven,
de gebroken boog van de brug.*

*Wij zijn hier maar even, een onrust
die tast in de stilte naar taal,
een wet om angst te beheersen.
Lees maar. Wij hebben bestaan.*

Willem van Toorn⁴

Het zal helder zijn dat Van Toorn het over iets anders heeft dan over het consumeren van leuke natuurbelevissen. Kenmerkend voor de bewoner over wie van Toorn spreekt, is misschien niet zozeer de locatie van zijn huis, maar dat hij zich laat raken door de plek als een thuis - dat wil zeggen: als een plek die jij je eigen hebt gemaakt en die zich omgekeerd *van jou* heeft eigengemaakt. Wanneer het landschap en wij met elkaar verknoopt raken, wordt het landschap een plek die mede bepaalt wie we zijn en waar ons leven zich afspeelt. Ook als we er alleen in het weekend komen.

De valkuil van het verlangen naar daadkracht

Als de waarde van een cultuurlandschap niet enkel ligt in de afzonderlijke elementen van dat landschap, maar ook in het verhaal waarvan die elementen deel uitmaken, dan moeten we ons afvragen wat dat betekent voor onze pogingen om die waarde te behouden.

Veel natuurbeschermingsverhalen worden vandaag de dag erg gekenmerkt door een activistische, daadkrachtige toon waarin de mens voortdurend aan zet is: we gaan in het open terrein weer zandverstuivingen aanleggen, het bos weer uitdunnen, exotische bomen weghalen, enzovoort. Wat mij betreft is het mooiste voorbeeld van zo'n activisme het voornemen uit de Natuurvisie om 'de bosranden in een rafelige vorm te kappen', zodat 'rechte grenzen tussen open en dichte terreindelen' worden vermeden en 'gradiënten' ontstaan waarin zich mantel-zoomvegetaties kunnen ontwikkelen. Het beheer lijkt er soms wel op gericht om met doelbewuste kunstgrepen een landschap te herstellen dat ooit 'per ongeluk' is ontstaan, of althans in een complexe interactie tussen mensen, gemeenschappen, losse organismen, klimaatinvloeden en dergelijke. Een ingewikkeld proces dat door niemand werd gestuurd. Het kan niet anders dan dat de betekenis van die landschappen verandert als de processen veranderen op basis waarvan het blijft voortbestaan.

⁴ Uit: Willem van Toorn: *Tegen de tijd*. Amsterdam: Querido 1997.

Het gevaar is dat natuurbescherming dan verwordt tot een technologische praktijk waarin 'gewone mensen' als niet ter zake kundig op afstand worden gezet, en nog slechts worden aangesproken als bezoeker, of als 'klant' van natuurbelevissen, terwijl de natuur anderzijds impliciet tot een product wordt dat door experts wordt gemaakt naar de wensen van de klant. Als dat het hele verhaal zou zijn, dan was Planken Wambuis niet veel meer dan een pretpark waarin wij onze toevallige landschapsvoorkeuren tot expressie brengen.

Er bestaan echter ook andere manieren om met natuurherstel om te gaan, waarin het niet zozeer gaat om het repareren van natuur, maar om het vinden van een nieuwe, meer evenwichtiger relatie tot de natuur. Natuurherstel gaat dan niet enkel om ecologie, maar heeft dan ook een historische, politieke, culturele en ethische betekenis; het is geen zaak van experts, maar van iedereen die bij natuur betrokken wil zijn. Vanuit die visie is de wandelaar geen klant of consument van een natuurbeleving, maar iemand die in een relatie van betrokkenheid mede vormgeeft aan wat een natuurgebied betekent of betekenen kan binnen onze samenleving.

En is dat niet uiteindelijk waar het ons allemaal om gaat in het behoud van plekken zoals Planken Wambuis? Dat we het landschap niet alleen 'zo mooi mogelijk' proberen te maken, als een pretpark, maar dat we ook een plek kunnen ervaren zoals hij is: niet door de mens gemaakt maar bewoond, getuigend van een eeuwenlange wisselwerking tussen de vele organismen die dit land bewonen en de mensen die erop leefden en probeerden er een bestaan op te bouwen? Planken Wambuis bestaat als een levend relict dat ons in contact brengt met onze eigen geschiedenis, ons toont wat onze voorgangers bewoog en uitdaagde, en het laat zien dat natuur altijd weer verrast omdat ze reageert op onze activiteiten, soms op een voorspelbare wijze, maar meestal met onverwachte gevolgen. Het is dat levende landschap dat ons aanspreekt en ons een spiegel voorhoudt. Het is van belang dat we in ons beheer dat belangrijke creatieve spel tussen de mens en zijn tegenspeler natuur niet stilleggen en vervangen door een karikatuur van dat landschap of het bevroren tot een enkel moment uit zijn geschiedenis.

Wat waarderen we in die vorige generaties en hun invloed op het landschap? Laat de geschiedenis ons eigenlijk koud en willen we slechts de soorten beschermen die nu eenmaal dankzij die geschiedenis hier een plaats hebben gevonden? Of kunnen we wat van onze voorgangers leren? Voelen we dankbaarheid voor wat zij hebben nagelaten? Kunnen we ons laten inspireren door het maatgevoel in hun omgang met een landschap? Of moeten we erkennen dat de mooie halfnatuur slechts het resultaat is van hun armoede en hun onvermogen de wereld volledig te beheersen? En wat betekent dat voor ons, die veel machtiger zijn en gewend dat we alles precies zo kunnen krijgen als we het willen? Zijn we bereid tot het voortzetten van de dialoog tussen ons en natuur, vrijwillig, en niet slechts uit noodzaak zoals onze voorouders? Zijn we dan ook werkelijk bereid om het tegenspel van de natuur te accepteren, ook als ons dat niet zint? Het antwoord op al deze vragen bepaalt hoe *wij* die landschappelijke erfenis willen voortzetten. Welk verhaal gaan we uiteindelijk over onszelf vertellen?

Misschien moeten we eens een tijdje *niets* doen voor de verandering, en eerst weer eens luisteren wat Planken Wambuis ons eigenlijk te vertellen heeft.